

Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του Συμβουλίου της Επικρατείας. Παιδαγωγική προσέγγιση.

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος,

Δρ. Θεολογίας, Συντονιστής Εκπ/κού Έργου Θεολόγων Στερεάς Ελλάδος

xandreo@sch.gr

Περίληψη: Η παρούσα εισήγηση επιχειρεί να σκιαγραφήσει τις υπ' αριθμ. 1749-1750/2019 αποφάσεις Ολομ. ΣτΕ με την οποίες κρίθηκε ότι το νέο Πρόγραμμα Σπουδών του μαθήματος των Θρησκευτικών (2017) αντιβαίνει προς το Σύνταγμα και την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Ειδικότερα, το δικαστήριο διέγινωσε ότι η εισαγωγή στοιχείων θρησκευιολογίας στο σχετικό μάθημα είναι ασυμβίβαστη με τον χαρακτήρα της θρησκευτικής εκπαίδευσης, όπως αυτός διαμορφώνεται νομικά στην εγχώρια δικαιοταξία και ειδικότερα στο άρθρο 16 § 2 του Συντάγματος εκ του οποίου συνάγεται υποχρέωση της Πολιτείας να οργανώνει και παρέχει στους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές τη διδασκαλία μαθήματος με καθαρά ομολογιακό περιεχόμενο ορθόδοξου χριστιανικού χαρακτήρα και εφόσον τούτο παρέχεται επαρκώς από πλευράς ωρών τότε μπορούν να προστίθενται - ως διακεκριμένο τμήμα της διδακτικής ύλης - και θρησκευιολογικά στοιχεία. Παρουσιάζονται εν συντομία ο νομικός συλλογισμός που διέλαβε η κρατήσασα κρίση του ΣτΕ, ο προσανατολισμός που λαμβάνει το ΜτΘ στα ήδη εκδοθέντα νέα Προγράμματα Σπουδών (2021) και το νέο πλαίσιο απαλλαγών που καθιέρωσε για τους μη ορθόδοξους μαθητές το ΥΠΑΙΘ λαμβάνοντας υπόψη του τις σχετικές παρατηρήσεις του ανωτάτου δικαστηρίου. Τέλος, επιχειρείται μια παιδαγωγική προσέγγιση στο ζήτημα του περιεχομένου του ΜτΘ, υπό τη νομική και θεολογική του θεώρηση και επισημαίνονται οι παιδαγωγικές και μεθοδολογικές αδυναμίες που παρουσίασε η εφαρμογή των παλαιών, ήδη ακυρωθέντων, ΑΠΣ (2016/2017).

Λέξεις κλειδιά: Πρόγραμμα Σπουδών (ΠΣ), Μάθημα των Θρησκευτικών (ΜτΘ), Θρησκευτική εκπαίδευση, θρησκευτική συνείδηση, ομολογιακό ΜτΘ, θρησκευιολογικό ΜτΘ,

1. Εισαγωγή

Με τις 1749-1750/2019 αποφάσεις της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας (ΣτΕ) ακυρώθηκαν οι αποφάσεις του Υπουργού Παιδείας του 2017 με τις οποίες είχαν εγκριθεί τα προγράμματα διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών (εφεξής: ΜτΘ), αφενός μεν στο Δημοτικό και στο Γυμνάσιο, αφετέρου δε στο Λύκειο. Οι σχετικές αιτήσεις ακυρώσεως είχαν ασκηθεί από γονείς μαθητών, την Ιερά Μητρόπολη Πειραιώς, τον Μητροπολίτη Πειραιώς και την Πανελλήνια Ένωση Θεολόγων (ΠΕΘ), για τους οποίους το δικαστήριο αναγνώρισε έννομο συμφέρον. Υπέρ δε του κύρους της επίδικης υπουργικής απόφασης με έννομο συμφέρον παρενέβη ο Πανελλήνιος Θεολογικός Σύνδεσμος «ΚΑΙΡΟΣ για την αναβάθμιση της θρησκευτικής εκπαίδευσης». Ειδικότερα, οι αιτούντες προσέβαλαν την παραπάνω κανονιστική διοικητική πράξη, θεωρώντας πως οι μεταρρυθμίσεις που επέφερε στο περιεχόμενο του ΜτΘ έβλαπταν τα δικαιώματα των χριστιανών ορθόδοξων μαθητών.

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

Υπ' αυτό το πρίσμα, το δικαστήριο κλήθηκε να διαπιστώσει ποιο είναι το συνταγματικά θεμιτό περιεχόμενο του ΜτΘ: το θρησκευολογικό ή το ομολογιακό. Οι ακυρωτικές αποφάσεις ελήφθησαν από Ολομέλεια ευρύτερης σύνθεσης (25 μελών μετά ψήφου και 2 παρέδρων) σε σχέση με τις προηγηθείσες σχετικές αποφάσεις ΣτΕ 660 και 926/2018 που ελήφθησαν από Ολομέλεια περιορισμένης σύνθεσης (17 μελών). Ακολουθούν, όμως, κατά πλειοψηφία, την ίδια ερμηνευτική αντίληψη, ως προς το αρθ. 16 § 2 του Σ. (*«Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»*), παρότι λειαινούν κάπως τη διατύπωση της μείζονος σκέψης (Βενιζέλος, 2020: 20). Πιο συγκεκριμένα, αποφεύγουν να κατηγορήσουν τον κανονιστικό νομοθέτη για προσηλυτισμό (όπως περιγράφεται στη 14η σκέψη της ΣτΕ 660/2018) επειδή οργάνωσε με τις προσβαλλόμενες πράξεις του ένα μάθημα με θρησκευολογικές διαστάσεις και όχι ένα αμιγώς ομολογιακό μάθημα απευθυνόμενο αποκλειστικά στους χριστιανούς μαθητές και δη τους ορθοδόξους.

2. Ιστορικό και νομικό πλαίσιο του επίδικου ζητήματος

Το ζήτημα του προσήκοντος – από νομικής πλευράς – ύφους και περιεχομένου (ομολογιακού ή μη) του ΜτΘ προέκυψε, αφ' ης στιγμής ο συνταγματικός νομοθέτης μεταξύ των βασικών σκοπών της παρεχόμενης από το κράτος παιδείας ενέθεσε και την «ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης» των μαθητών (άρ. 16 § 2 Σ: *«Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες»*). Τη συγκεκριμένη διάταξη, όμως, διακρίνει μια εγγενής ασάφεια, εξαιτίας της παράλειψης του οικείου άρθρου να ορίσει ως δεσμευτικό τον κατ' ιδίαν προσανατολισμό της θρησκευτικής εκπαίδευσης. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ελλειπτικότητα της διατύπωσης συνθέτει τον πυρήνα ενός διαχρονικού προβληματισμού που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί τη θεωρία, αλλά και τη νομολογία. Άλλο πράγμα, βεβαίως, η παιδαγωγική πλευρά/διάσταση του περιεχομένου του ΜτΘ, περί της οποίας αναφερόμαστε σε επόμενο κεφάλαιο (5ο). Ο κοινός νομοθέτης μόλις δύο χρόνια μετά τη θέσπιση του ισχύοντος Συντάγματος (1975) εξειδίκευσε την παραπάνω συνταγματική επιταγή, προσδιορίζοντας τον σκοπό του μαθήματος ως άμεσα συνδεδεμένο με τη *«μύηση των μαθητών στις σωτήριες αλήθειες του Χριστιανισμού με την ορθή πίστη και ζωή, τη βίωση των αληθειών της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστεως στις συγκεκριμένες περιστάσεις της καθημερινής ζωής»* (αρ. 2 Π.Δ. 831/1977, για το Γυμνάσιο και το Λύκειο) . Μεταγενέστερος ουσιαστικός νόμος κατέγραφε ότι βασική αποστολή του μαθήματος είναι *«να κάμει τα παιδιά κοινωνούς των αληθειών της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστεως, καθώς και να τα βοηθήσει να συνειδητοποιήσουν την πνευματική σχέση με το Θεό, ως Δημιουργό και Πατέρα, μέσα στη ζωή της Εκκλησίας»* (άρ. 2 Π.Δ. 583/1982 για το Δημοτικό). Πανομοιότυπου περιεχομένου στόχοι περιλήφθηκαν, άλλωστε, και σε επακολουθήσαντες τυπικούς νόμους (ν. 1566/1985, όπου στους σκοπούς της [Α/θμιας και Β/θμιας] εκπ/σης ορίζεται ότι θα πρέπει να υποβοηθεί τους μαθητές *«να διακατέχονται από πίστη στα γνήσια στοιχεία της της ορθόδοξης χριστιανικής*

παράδοσης» [αρθ. 1] και ν. 4186/2013, όπου ως σκοπός για τους μαθητές τίθεται «η καλλιέργεια της θρησκευτικής μας κληρονομιάς» [αρθ.1]), γεγονός που καταδεικνύει μια παγιωμένη ερμηνευτική προσέγγιση του νομοθέτη γύρω από το κρίσιμο χωρίο του άρ. 16 παρ. 2 Σ. (Παπαγεωργίου Θ. 2018α, 553), μέσω της διαχρονικής κατάφασης μιας εν πολλοίς ομολογιακής (αλλά ίσως και κατηχητικής) διδασκαλίας του ΜτΘ. Υπό το ισχύον Σύνταγμα, το ΣτΕ κλήθηκε πολλές φορές και υπό διαφορετικές περιστάσεις να διατυπώσει τις νομικές του κρίσεις γύρω από την εν γένει θρησκευτική εκπαίδευση. Ήδη με την 3533/1986 απόφασή του σημείωσε ότι «[...] εν όψει του γνωστού τοις πάσιν γεγονότος, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία, ως τούτο άλλως τε μαρτυρείται και από την γενομένην στην κεφαλίδα του Συντάγματος επίκληση της Αγίας Τριάδος, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 του Συντάγματος [...] συνάγεται ότι σκοπός της παρεχόμενης στα σχολεία παιδείας είναι, μεταξύ των άλλων, και η «ανάπτυξη» της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της Ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας [...]. Υπό την έννοια αυτή και προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, προκειμένου δηλαδή να αναπτυχθεί η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών, σύμφωνα με τη διδασκαλία της Ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι να μετέχουν στις σχολικές θρησκευτικές εκδηλώσεις, όπως η καθημερινή προσευχή και ο Εκκλησιασμός και να παρακολουθούν το μάθημα των Θρησκευτικών [...]». Πανομοιότυποι συλλογισμοί καταγράφηκαν και σε μεταγενέστερες αποφάσεις του, όπως η ΣτΕ 3356/1995 και η ΣτΕ 2176/1998. Η τελευταία εξ αυτών έκρινε ότι «[...] μεταξύ των σκοπών της παρεχομένης εις τα σχολεία παιδείας είναι και η «ανάπτυξις», εις τουλάχιστον επαρκή βαθμόν, της θρησκευτικής συνειδήσεως των ελληνοπαίδων συμφώνως προς τας αρχάς του ορθόδοξου χριστιανικού δόγματος, η διδασκαλία του οποίου είναι, ως εκ τούτου, υποχρεωτική, όπως είναι υποχρεωτική και η παρακολούθηση από τους μαθητάς, οι οποίοι ανήκουν εις την κατ' Ανατολάς Ορθόδοξον Χριστιανικήν Εκκλησίαν, του αντιστοίχου μαθήματος [...].

2. Η απόπειρα απο - ομολογικοποίησης (ή εκκοσμίκευσης) της θρησκευτικής εκπαίδευσης

Η αλλαγή της νομοθετικής αντίληψης περί τη σχολική θρησκευτική συντελέστηκε για πρώτη φορά υπό το ισχύον Σύνταγμα με την υπ' αριθμ. 143575/Δ2/07.09.2016 (ΦΕΚ 2920/Β'/13.09.2016) απόφαση του Υπ. Παιδείας που αναδομούσε εκ βάθρων το Αναλυτικό Πρόγραμμα Σπουδών (ΑΠΣ) για το ΜτΘ, εισηγούμενη την εφεξής θρησκευσιολογική προσέγγισή του, καθώς σύμφωνα με τους εκπονητές του επιδιωκόταν «ένα σχολικό ΜτΘ με τη συμμετοχή όλων των παιδιών χωρίς καμιά διάκριση και ανεξάρτητα από τη θρησκευτική ή μη δέσμευσή τους» θεωρώντας ότι «ένα ΜτΘ, το οποίο περιορίζει τη γνώση των μαθητών αποκλειστικά και μόνο στη δική τους θρησκευτική παράδοση έχει πλέον φτάσει στα όρια του. Η σχολική θρησκευτική εκπαίδευση χρειάζεται να καλύπτει έναν ευρύτατο χώρο ενδιαφερόντων και ερωτημάτων των σημερινών μαθητών, τα οποία ξεκινούν από την τοπική θρησκευτική παράδοση αλλά και ταυτόχρονα την υπερβαίνουν [...]». Κατά της σχετικής απόφασης στράφηκαν διάφοροι κοινωνικοί φορείς, ασκώντας αίτηση ακυρώσεως ενώπιον του ΣτΕ στο οποίο μετά από μια περίπου εικοσαετία ήχθη προς

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

κρίση ζήτημα σχετικό με τη θρησκευτική εκπαίδευση. Με τις αποφάσεις Ολομ. ΣτΕ 660/2018 (για το Γυμνάσιο) και 926/2018 (για το Λύκειο) – για τις οποίες θα πρέπει να καταγραφεί ότι αποτέλεσαν την πρώτη νομολογιακή στιγμή που το ΣτΕ ασχολήθηκε ευθέως και όχι παρεμπιπτόντως με τον συνταγματικά θεμιτό χαρακτήρα του ΜτΘ (Καράντζιος, 2019: 753) - το δικαστήριο επιβεβαίωσε, αλλά και εμπλούτισε την πάγια νομολογία του, συμπεραίνοντας ότι το ΜτΘ κατά το Σύνταγμα επιβάλλεται να είναι αφενός μεν ομολογιακό αφετέρου δε υποχρεωτικό για τους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές. Προκειμένου δε να προστατεύσει τη θρησκευτική ελευθερία όσων μαθητών δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, διέγνωσε το δικαίωμα των τελευταίων σε πλήρη απαλλαγή από τη σχετική διδασκαλία. Μολονότι οι δύο αποφάσεις (ΣτΕ 660 και 926/2018) ακύρωναν το σχετικό Πρόγραμμα Σπουδών στο σύνολό του ως αντισυνταγματικό, η ηγεσία του Υπ. Παιδείας, εμμένοντας στην πολιτική της βούληση, εξέδωσε νέα υπουργική απόφαση (υπ' αριθμ. 101470/Δ2/16.6.2017), η οποία επαναλάμβανε το πλήρες περιεχόμενο της ήδη ακυρωθείσας πράξης (υπ' αριθμ. 143575/Δ2/7.9.2016).

3. Η ακύρωση των νέων ΑΠΣ (2016/17) ενώπιον του ΣτΕ.

Κατόπιν τούτων ακολούθησαν εκ μέρους των αντιδρώντων νέες προσφυγές οι οποίες είχαν επί της ουσίας το ίδιο αποτέλεσμα, όπως αυτό κατεγράφη τις Ολομ. ΣτΕ 1749-1750/2019 (για το Γυμνάσιο η πρώτη, για το Λύκειο η δεύτερη). Οι εν λόγω αποφάσεις του ΣτΕ υιοθετούν, κατά πλειοψηφία, την άποψη ότι από το αρθ. 16 § 2 του Σ. συνάγεται υποχρέωση της Πολιτείας να οργανώνει και παρέχει στους χριστιανούς ορθόδοξους μαθητές τη διδασκαλία ενός ΜτΘ που θα έχει ομολογιακά καθαρό περιεχόμενο ορθόδοξου χριστιανικού χαρακτήρα. Εφόσον δε αυτό το διδακτικό περιεχόμενο είναι σαφές και θεολογικά “ανεπηρέαστο” από μη ορθόδοξες αναφορές / παρεμβολές και εφόσον παρέχεται επαρκώς από πλευράς ωρών διδασκαλίας, τότε μπορούν να προστίθενται, ως διακεκριμένο τμήμα της ύλης, και θρησκευολογικά στοιχεία. Εις ότι αφορούσε στο προσβαλλόμενο Πρόγραμμα Σπουδών, το ΣτΕ κατά την κρατήσασα σκέψη (21η σε συνδυασμό με την 16η) έκρινε ότι αυτό «δεν αποβλέπει στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνειδήσεως των ορθόδοξων χριστιανών μαθητών, στους οποίους κατά το Σύνταγμα πρέπει να απευθύνεται, διότι δεν περιέχει ολοκληρωμένη και διακριτή έναντι άλλων δογμάτων και θρησκευιών διδασκαλία των δογμάτων, ηθικών αξιών και παραδόσεων της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» θεωρώντας ότι το κρινόμενο Π.Σ. δίδει «ιδιαιτερή έμφαση στην προβολή στοιχείων κοινών στην διδασκαλία τόσο της ορθόδοξης εκκλησίας όσο και άλλων χριστιανικών δογμάτων αλλά και θρησκευιών, το δε μεγαλύτερο μέρος της ύλης αναφέρεται σε διάφορα κοινωνικά ζητήματα και σε “θρησκευτικές και μη θρησκευτικές κοσμοθεωρήσεις”, αντικείμενο, κυρίως, άλλων μαθημάτων». Με αυτό το σκεπτικό κρίθηκε ότι το εξεταζόμενο Π.Σ. «δεν αποβλέπει, στον επιβεβλημένο από τη συνταγματική αυτή διάταξη 16 § 2 σκοπό, την ανάπτυξη δηλαδή της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεως των μαθητών που ανήκουν στην επικρατούσα θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού» και ότι είναι contra προς την διάταξη του άρθρου 13 παρ. 1 του Συντάγματος που κατοχυρώνει ως απαραβίαστη την ελευθερία της θρησκευτικής συνειδήσεως, διότι «η προσβαλλόμενη απόφαση θα έπρεπε να απευθύνεται αποκλειστικά στους

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές και να κατατείνει στην εμπέδωση και ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνειδήσεώς τους (...)».

4. Το σκεπτικό του ΣτΕ. Ο προσανατολισμός του μαθήματος

Σύμφωνα με το σκεπτικό του ΣτΕ «η Πολιτεία δεν εμποδίζεται να περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα και εκπαίδευση “θρησκευολογικού” χαρακτήρα με πληροφορίες και γνώσεις για άλλες θρησκείες και δόγματα» με την επισήμανση ότι «το μάθημα “θρησκευολογικού” περιεχομένου μπορεί να είναι χρήσιμο, πλην δεν οδηγεί στην ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης, την οποία το Σύνταγμα ρητώς επιβάλλει και, συνεπώς, δεν υποκαθιστά θεμιτώς τη διδασκαλία των θρησκευτικών δογμάτων που απαντώνται στην ελληνική επικράτεια». Κρίσιμες συνταγματικές διατάξεις για τη απόφαση του ΣτΕ είναι, όμως ήδη σημειώθηκε, το αρθ. 16 § 2 που ερμηνεύεται συστηματικά σε συνδυασμό με το προοίμιο του Σ. (“Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος”) σε συνδυασμό με το αρθ. 21 § 1 (“Η οικογένεια, ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του Έθνους, καθώς και ο γάμος, η μητρότητα και η παιδική ηλικία τελούν υπό την προστασία του Κράτους”). Απο τη τελευταία αυτή διάταξη, όπως κρίθηκε σχετικώς, συνάγεται συνταγματική υποχρέωση σεβασμού της θρησκευτικής συνείδησης (ταυτότητας) του παιδιού που διαμορφώθηκε μέσα στην οικογένειά του, προφανώς σύμφωνα με τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των γονέων του (λαμβανομένες προφανώς υπόψη της πρακτικής του νηπιοβαπτισμού παρότι αυτό δεν σημειώνεται ρητά. Σημειωθήτω ότι το δικαίωμα τούτο των γονέων να εξασφαλίζουν τη μόρφωση και την εκπαίδευση των παιδιών τους σύμφωνα προς τας «ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις» προβλέπεται και στις σχετικές διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Σ.Δ.Α., αρθ. 9 για τη θρησκευτική ελευθερία και 14 για την απαγόρευση των διακρίσεων) και του Πρώτου Προσθέτου Πρωτοκόλλου (Π.Π.Π., αρθ. 2). Περαιτέρω το ΣτΕ, βάσει του προοιμίου και του αρθ. 3 § 1 Σ. (περί “επικρατούσας θρησκείας”), συνήγαγε το τεκμήριο ότι η συντριπτική πλειονότητα των οικογενειών έχει ενσταλάξει τα παιδιά της τη θρησκευτική συνείδηση του ορθόδοξου χριστιανού. Συνεπώς κατά τη λογική συνεπαγωγή του Δικαστηρίου η θρησκευτική συνείδηση που το Κράτος, μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος, έχει συνταγματική υποχρέωση να αναπτύσσει είναι αυτή του ορθόδοξου χριστιανού με διασφαλισμένο – υπό προϋποθέσεις - το δικαίωμα αποχής (δια των απαλλαγών από τη παρακολούθηση του ΜτΘ) και όπου αυτό είναι και πρακτικά εφικτό την προσφορά “μειονοτικού” ΜτΘ.

Εν κατακλείδι, με τις αποφάσεις του το ΣτΕ, θεωρώντας ότι το ΜτΘ είναι μάθημα (θρησκευτικής) ταυτότητας και όχι (διαχριστιανικής ή διαθρησκειακής) ενημέρωσης ή διαλόγου (Παπαθεοδώρου Θ., 2018β, 92-92), έκρινε ότι:

α) Μέσω του ΜτΘ θα πρέπει να επιδιώκεται η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης και ότι το μάθημα αυτό απευθύνεται αποκλειστικά στους ορθόδοξους χριστιανούς μαθητές, για την κατανόηση και εμπέδωση των θρησκευτικών δογμάτων, τα οποία ήδη πρεσβεύουν, χωρίς η διδασκαλία, στο πλαίσιο του σχολικού μαθήματος, να έχει μορφή κατηχήσεως, ώστε να μην διακυβεύεται η διάπλαση ελεύθερης προσωπικότητάς τους. Άλλωστε και οι διατάξεις της ΕΣΔΑ (αρ. 8, όπως επισημαίνεται στη σκέψη 18 της εν Ολομ. ΣτΕ 1749/2019) αποκλείουν ρητά όχι μόνο

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

τον κατηχητικό χαρακτήρα του ΜτΘ, αλλά και τον χαρακτήρα του ως “δογματική ομολογία πίστωσης» (Βενιζέλος, 2020: 27) , και

β) Η Πολιτεία (εν προκειμένω το ΥΠΑΙΘ) δεν εμποδίζεται να περιλαμβάνει στα σχολικά προγράμματα και εκπαίδευση «θρησκευολογικού» χαρακτήρα με πληροφορίες και γνώσεις για άλλες θρησκείες και δόγματα, οργανώνοντας, ακόμη, εάν συγκεντρώνεται επαρκής αριθμός μαθητών και ένα, “ισότιμο” προς το ομολογιακό, αυτοτελές Μάθημα Θρησκευολογίας ή ένα μάθημα ηθικού ή φιλοσοφικού περιεχομένου (Για το οποίο, επίσης, μπορεί να τεθεί ζήτημα αποχής / απαλλαγής, καθώς το αρθ. 2 του Π.Π.Π. προστατεύει όχι μόνο τις θρησκευτικές, αλλά και τις φιλοσοφικές πεποιθήσεις των γονέων και, άρα, των μαθητών / παιδιών τους. Βεβαίως στη προκειμένη περίπτωση ερωτηματικό παραμένει εάν η [α'] ανάθεση διδασκαλίας δοθεί στους Θεολόγους/ΠΕ01...).

Με αποφάσεις που δρομολόγησε το ΥΠΑΙΘ, μετά την έκδοση της Ολομ. ΣτΕ 1749/2019, τα οριστικώς ακυρωθέντα Π.Σ. 2016/2017 (Ν. Φίλη/Κ. Γαβρόγλου, αντιστοίχως) αντικαταστάθηκαν με «μεταβατικά» Προγράμματα Σπουδών ορθόδοξου/ ομολογιακού προσανατολισμού όπως επέτασσε η απόφαση του ΣτΕ και τα οποία εφαρμόζονται από τον Σεπτέμβριο του 2020 στο Γυμνάσιο (αποφ. Υφ/γου Σοφ. Ζαχαράκη 31585/Δ2/04.03.2020, ΦΕΚ 698/Β'/2020) και στο Λύκειο (αποφ. Υφ/γού Σοφ. Ζαχαράκη, 31603/Δ2/04.03.2020, ΦΕΚ 699/Β'/2020). Εν τω μεταξύ έχουν ήδη εκδοθεί και τα νέα Π.Σ. για το Γυμνάσιο (αποφ. Υφ/γού Ζωής-Ζέτας Μακρή, 141492/Δ2/04.11.2021) και το Λύκειο (αποφ. Υφ/γού Ζωής-Ζέτας Μακρή, 141657/Δ2/04.11.2021) τα οποία θα εφαρμοστούν πιλοτικά - σε συνδυασμό με τα ισχύοντα Προγράμματα Σπουδών - σε όλα τα Πρότυπα και Πειραματικά Γυμνάσια και Λύκεια της χώρας κατά τα σχολικά έτη 2021-2022 και 2022- 2023 και από το σχολικό έτος 2023-2024 θα ξεκινήσει η εφαρμογή τους σε όλα τα Γυμνάσια της χώρας.

Με βάση τις ισχύουσες υπουργικές αποφάσεις «το μάθημα των Θρησκευτικών παραμένει οργανικά ενταγμένο στην ελληνική εκπαίδευση και εντάσσεται στον κανόνα των υποχρεωτικών σχολικών μαθημάτων, τα οποία διδάσκονται στην Πρωτοβάθμια και τη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση του ελληνικού σχολείου. Η οργάνωση και η λειτουργία του θεμελιώνονται στο Σύνταγμα της Ελλάδας, στους νόμους του ελληνικού κράτους, την Ευρωπαϊκή Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και τις αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ), και τις συμβάσεις και συστάσεις του Συμβουλίου της Ευρώπης και τις αποφάσεις της Ολομέλειας του ΣτΕ (1749 και 1750/2019)», ενώ ορίζεται ως «βασική αποστολή του η ανάπτυξη της θρησκευτικής συνείδησης», αποσκοπώντας στην «ενίσχυση και την εμπέδωση της θρησκευτικής συνείδησης των ορθόδοξων μαθητών και μαθητριών» περιλαμβάνοντας στην ύλη της διδασκαλίας του και διακριτά, θρησκευολογικού περιεχομένου, κεφάλαια/θεματικές ενότητες για τη «μελέτη του θρησκευτικού φαινομένου» τη «γνωριμία με άλλα θρησκευόμενα και θρησκευτικές και μη κοσμοθεωρίες», κλπ. Για το «λεπτό» θέμα των απαλλαγών εκδόθηκε νέα υπουργική απόφαση (της ΥΠΑΙΘ Νικ. Κεραμέως, 61178/ΓΔ4/28.05.2021, ΦΕΚ 2286/Β'/2021), με την οποία ρυθμίζονται οι προϋποθέσεις απαλλαγής από το ΜτΘ για τους μη ορθοδόξους μαθητές, μέσω μιας υπηρεσιακής διαδικασίας η οποία λόγω της ιδιαιτερότητας του θέματος απαιτεί διακριτικούς χειρισμούς από τη πλευρά των Διευθυντών των σχολείων και των Θεολόγων εκπαιδευτικών (Ανδρεόπουλος, 2021)

5. Παιδαγωγικές προσεγγίσεις / επισημάνσεις.

Για τα ακυρωθέντα ΠΣ, από το ΣτΕ κρίθηκε ότι η διάρθρωση / δομή και το περιεχόμενό τους «δεν ήταν ικανά να αναπτύξουν, εμπεδώσουν και να ενισχύσουν, όπως επιβάλλεται από τη διάταξη του άρθρου 16 του Συντάγματος την ορθόδοξη χριστιανική συνείδηση των μαθητών» και ότι «η διδασκαλία τους δεν ήταν αυτοτελής, αμιγής και διακριτή σε σχέση με τη διδασκαλία στοιχείων αναφερομένων σε άλλα δόγματα ή θρησκείες με αποτέλεσμα να προκαλείται σύγχυση στους μαθητές ως προς το περιεχόμενο της Ορθόδοξης Χριστιανικής διδασκαλίας». Αυτά εξ επόψεως νομικής, καθώς τόσο η παραπάνω όσο και οι προαναφερθείσες κρίσεις/αποφάσεις του ΣτΕ βασίζονται εν πολλοίς μια νομική «ανάγνωση» των εξεταζομένων όρων («θρησκευτική συνείδηση», «χριστιανική συνείδηση», «ορθόδοξη διδασκαλία», κλπ. (Στογιαννίδης, 2021, 662-663) και πολύ ενδιαφέρον θα ήταν να υπάρξει μια συνεξέταση της νομικής και παιδαγωγικής θεώρησης της «θρησκευτικής συνείδησης». Μια πρόταση που θα αποβλέπει στη συγκρότηση ενός θρησκευτικού μαθήματος το περιεχόμενο του οποίου θα επικεντρώνεται στην ανάλυση του “πολιτικώς υπάρχειν” της Εκκλησίας, δηλ. στην εξέταση της ζωής της Εκκλησίας ως τρόπου του υπάρχειν μέσα στον κόσμο εν διαλόγω, ένα μάθημα το οποίο, κατά μίμηση της Εκκλησίας που αγκαλιάζει σε οικουμενική διάσταση τη κτίση και την ανθρωπότητα όλη, έτσι και αυτό (ΜτΘ) θα μπορούσε ν’ αποτελέσει μια πρόσκληση «πολιτικής» φύσεως σε όλους τους μαθητές, ανεξαρτήτως των θρησκευτικών τους αντιλήψεων, σύμφωνα με την σχετική εισήγηση του καθ. Αθαν. Στογιαννίδη (2021: 668-669).

Για τα ακυρωθέντα ΑΠΣ του ΜτΘ, τέλος, εξ επόψεως παιδαγωγικής, αυτό που συνέβαινε ήταν ότι στηρίζονταν σε μια διαφορετική φιλοσοφία και αντίληψη σχεδιασμού. Ο σχεδιασμός αυτός αφορούσε σε μια διαφορετική, σε σχέση με όλα σχεδόν τα προηγούμενα ΑΠΣ, δομή και διάταξη του περιεχομένου της θρησκευτικής ύλης, καθώς και την έμφαση στη σημασία της καλλιέργειας δεξιοτήτων και συμμετοχής των διδασκομένων σε δραστηριότητες που διευρύνουν, κατά την αντίληψη των σχεδιαστών εκείνων των ΑΠΣ, τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς που αφορά στο θρησκευτικό πεδίο. Σε ένα τέτοιο ΑΠΣ η καθοδηγητική παρέμβαση των διδασκόντων εθεωρείτο ότι καθίσταται όλο και λιγότερο αναγκαία, ενώ απαιτείτο από αυτούς περισσότερη εγρήγορση στη παρακολούθηση της συμμετοχής όλων των διδασκομένων στις διάφορες συζητήσεις και δραστηριότητες που πραγματοποιούνταν στο πλαίσιο της διδακτικής ώρας. Με βάση τα ανωτέρω, τα παλαιά ΠΣ δημιούργησαν εύλογες απορίες ως προς την επάρκεια και την αποτελεσματικότητά τους τόσο σε εκπαιδευτικούς, που επί χρόνια διδάσκουν το ΜτΘ, ή, πολύ περισσότερο σε πρόσωπα και φορείς που δεν έχουν την κατάλληλη παιδαγωγική κατάρτιση και ενημέρωση. Ένα μέρος των αρνητικά διακειμένων προσώπων απέναντι σ’ αυτά τα ΠΣ, αδυνατούσε να αντιληφθεί τα νέα παιδαγωγικά δεδομένα (προγράμματα όχι ιστορικής συνέχειας της ύλης, αλλά “διαδικασίας” στο Γυμνάσιο και “εννοιοκεντρισμού” στο Λύκειο, με τη χρήση, αντί του βιβλίου – μπούσουλα, των “φακέλων”), αλλά και μεθοδολογικά δεδομένα (εφαρμογή της θεωρίας του εποικοδομητισμού [“κονστρουκτιβισμού”], αναγκαία - έως επιβεβλημένη χρήση- των ΤΠΕ, ενώ οι εκπ/κοί ήταν απροετοίμαστοι) - δεδομένα

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

πάνω στα οποία αυτά τα Π.Σ. είχαν βασισθεί. Αν συνέβαινε το αντίθετο, αν δηλ. υπήρχε η κατάλληλη προετοιμασία στο επίπεδο της εφαρμογής ίσως μεγάλος αριθμός από αυτά τα πρόσωπα να προέβαινε σε μια γόνιμη και καλόπιστη κριτική βελτίωσης των ΠΣ και όχι σε κατηγορίες και ορισμένες φορές καταγγελίες έως και ύβρεις εναντίον πάντων και πασών. Τα ακυρωθέντα Π.Σ. θα μπορούσαν σταδιακά να βελτιωθούν, με βάση και τις αιτιάσεις που εκφράζονταν τότε (και διατυπώθηκαν στις μεταγενέστερες αποφάσεις του ΣτΕ) και να αποφευχθεί όλη αυτή η περιπέτεια που έζησε το ΜτΘ στις δικαστικές (αλλά τις σχολικές) αίθουσες.

Κατά τη γνώμη μου τα ζητήματα αυτά, ως ζητήματα επιστημονικού και παιδαγωγικού περιεχομένου θα πρέπει να επιλύονται μέσω διαλόγου των θεσμικών επιστημονικών οργάνων της Πολιτείας (ΙΕΠ) και των αντιστοίχων επιστημονικών και παιδαγωγικών φορέων και συλλόγων των εκπαιδευτικών – κι όχι στις δικαστικές αίθουσες. Μακάρι ν' ακούγαμε – και να εφαρμόζαμε - τη συμβουλή που απηύθυνε ο Απ. Παύλος σ' εκείνη την προς τον Επίσκοπο Κρήτης Τιμόθεο ποιμαντική Επιστολή του: « (...) ἔρεις καὶ μάχας νομικὰς περιῖστασο· εἰσὶ γὰρ ἀνωφελεῖς καὶ μάταιοι...» (Τιτ. 3, 9).

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

Βιβλιογραφικές Αναφορές:

- Πηγές:

Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Σ.Δ.Α.)

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Ε.Δ.Δ.Α.)

Πρώτο Πρόσθετο Πρωτόκολλο Ε.Σ.Δ.Α.

Σύνταγμα της Ελλάδος

Π.Δ. 831/1977

Π.Δ. 583/1982

Ν. 1566/1985

Ν. 4186/2013

Ολομ. ΣτΕ 660/2018 (ακυρωτική της 143579/Δ2/7.9.2016 Αποφ. ΥΠΑΙΘ)

Ολομ. ΣτΕ 1749-50/2019 (ακυρωτική της 101470/Δ2/16.6.2017 Αποφ. ΥΠΑΙΘ)

- Μελέτες/βοηθήματα:

Ανδρεόπουλος Χαράλαμπος (2021). *Υπό προϋποθέσεις η απαλλαγή από το μάθημα των Θρησκευτικών. Τι προβλέπει η νομοθεσία.* Ιστολόγιο Συντονιστή Εκπαιδευτικού Έργου Θεολόγων (ΠΕ01) Στερεάς Ελλάδος (08.09.2021, τελευταία ανάκτηση: 07.01.2022)
<https://blogs.sch.gr/xandreo/2021/09/08/1135>

Βενιζέλος Ευάγγελος (2020). «Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο Σ.τ.Ε. και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α», *Νομοκανονικά* 1/2020. Σάκκουλα.

Καράντζιος Γ. Γεώργιος (2019). «Το νέο πρόγραμμα σπουδών του μαθήματος των θρησκευτικών και η αναζήτηση της συνταγματικώς προσήκουσας θρησκευτικής

Χαράλαμπος Ανδρεόπουλος, Το μάθημα των Θρησκευτικών υπό το πρίσμα των αποφάσεων 1749-1750/2019 (Ολομ.) του ΣτΕ. Παιδαγωγική προσέγγιση.

εκπαίδευσης ενώπιον της νομικής ερμηνείας (ΣτΕ ολομ. 1749/2019)», *Υπαγωγή 2/2019*. Ευρωπαϊκή Ένωση Νέων Νομικών (ELSA Komotini).

Παπαγεωργίου Δ. Θεόδωρος (2018α). «Κατευθυντήριες γραμμές και υποχρεωτικότητα του μαθήματος των Θρησκευτικών», *Εκκλησία*, 2018, σσ. 549-569, σελ. 553.

Παπαγεωργίου Δ. Θεόδωρος (2018β). «Μάθημα (θρησκευτικής) ταυτότητας ή μάθημα (διαθρησκειακού) διαλόγου;», *Νομοκανονικά 1/2018*. Σάκκουλα.

Στογιαννίδης Αθανάσιος (2021). (Πρόλογος: Κων. Δεληκωνσταντής). *Σχολική παιδεία, Μάθημα Θρησκευτικών και Δημόσιος Χώρος. Αναστοχαστική ιχνηλασία στην παιδαγωγική θεωρία του Diedrich Beener*. Ostracon Publishing.